

НЕКОЛИКО ФРАГМЕНАТА О ИТАЛИЈАНСКОМ РАТНОМ ВОЈНОМ СУДУ ЗА ЦРНУ ГОРУ ЈУЛ 1941. — СЕПТЕМБРА 1943. ГОДИНЕ

У Цетињу је, од краја јула 1941. до почетка септембра 1943. године, постојао и судио окупаторски Ратни војни суд за Црну Гору. Овај суд основан је Одлуком команданта Италијанских окупационих трупа за Албанију и Црну Гору Пирција Биролија¹ од 26. јуна 1941. године, као Ратни војни суд у Цетињу. Привремено, око 40 дана, сједиште му је било у Будви, с тим што је по потреби судио у Цетињу преко једног свог вијећа. У Цетиње се дефинитивно преселио, у зграду Црквеног суда, крајем јула 1941. године. Мусолинијевом обзнаном од 30. јануара 1943. године промијењен му је назив и проширена мјесна надлежност, па се од тада није звао Ратни војни суд за Цетиње (*Tribunale militare di guerra di Cetinje*), него Ратни војни суд за Црну Гору (*Tribunale militare di guerra del Montenegro*), и под тим називом је радио и судио до капитулације Италије, 9. септембра 1943. године.²

Овај суд је, у назначеном периоду, борцима НОБ, припадницима и симпатизерима НОП-а, са територије Црне Горе и Санџака, изрекао велики број смртних пресуда, затим казни на доживотну робију и временских казни строгог затвора у трајању од 10 до 30 година. Смртне казне су, по правилу, извршаване најчешће након неколико дана по изрицању пресуде.

Аутор овог записа (иначе један од оних коме је овај суд изрекао казну од 24 године строгог затвора) покушао је да за

¹ Алесандро Пирзио Бироли, генерал италијанских оружаних снага, командант окупационих трупа за Албанију и Црну Гору до краја јула 1941. године, када је преузео војну и цивилну власт у Црној Гори и постао Италијански војни гувернер за Црну Гору.

² Архив Југославије, Београд, 110 Ф. 440. / досје генерала Италијанске војске Антонија Маротија, председника Ратног војног суда за Црну Гору.

ову прилику сачини списак са основним подацима свих другова сабораца који су били осуђени на казну лишења живота и стријељани у Цетињу у назначеном периоду, али у томе није успио. Трагајући за тим подацима користио је три извора, али се сва три разликују како у погледу броја стријељаних тако и по неким, иначе непотпуним и непрецизним, подацима, тако да поуздано није могао утврдити ни њихов број. То су сљедећи извори:

1) Изјава Тодора Сушића, свједока, који је за све вријеме постојања и рада овог суда био тумач, преводилац, и у том својству обавезно присутан свим суђењима, коју је непосредно послје рата дао Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.³ Изјава је више значајна по томе што се у њој говори о томе како је овај суд био састављен и како је радио, него по подацима о осуђеним борцима, чија имена је свједок наводио само на основу сјећања.

Сушић, између осталог, изјављује:

„Овај суд био је образован и увијек је дејствовао у вијећу од четири члана и предсједника, дакле, свега пет лица. Поред ових пет чланова вијећа суд је увијек, на свим суђењима, имао и по једног војно-државног тужиоца и по једног браниоца. И војно-државни тужилац и бранилац били су скоро свакодневно мијењани изузев официра и, колико ми је познато, тужиоца је одређивао главни државни тужилац за Црну Гору, те су ови тужиоци у ствари били његови замјеници, а браниоца одређивала је команда мјеста на Цетињу. . .”

Сушић је, по сјећању, дао податке и о предсједнику и судијама овог суда (наводећи њихова имена и по неки основни податак за појединце), уз напомену да је вијеће по правилу увијек било састављено од истих судија. Међутим, дешавало се да је неки од њих био на одсуству или болестан, па га је у том случају замјењивао други, итд.

„Приликом овог суђења” — истиче Сушић — запазио сам и јасно се видјело да је на строгост осуде утицала ситуација која је била у Црној Гори, а понекад и ситуација на спољном ратишту. Директиву суду у погледу блаже и строже казне, према ратној и политичкој ситуацији, давао је ондашњи гувернер за Црну Гору Пирцио Бироли”.

2) Нешто поузданији извор података о борцима и другим родољубима које је овај суд осудио на смрт и стријељао на Цетињу налази се у досјеу генерала Антонија Маротија, који је био пред-

³ Саопштење бр. 2 Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача.

сједник суда, а кога је Државна комисија наше земље прогласила за ратног злочинца.⁴

У овом документу се наводи да је овај суд осудио на казну лишења живота слjedeће држављане Југославије, и то:

У току 1941. године:

- 1) 20. јула: Стругар Блажа и Стругар Пера, оба из Цеклина,
- 2) 22. јула: Ковачевић Васа из Ријеке Црнојевића,
- 3) 26. јула: Шофранац Андрију из Ријеке Црнојевића и Теранић Милутина из Доњег краја,
- 4) .. јула: Врбицу Јована, студента из Његуша, и Томашевић Душана, чобана из Рисна,
- 5) 30. јула: Перовић Луку, Јовановић Луку и Јовановић Блажа, сва тројица из Бјелоша,
- 6) 17. августа: Ђуровић Блажа из Загорича Миковић Николу из Паштровића, Димовић Николу из Гиљања, Вуковић Сава из Пљеваља, Секулић Сима и Поповић Јована из Даниловграда, Радовић Војина, Лакићевић Мила, Гргуровић Миладина, Гргуревић Новака, Гргуревић Радована, Жарић Љуба, Мартиновић Василија, Бошковић Воја, Бошковић Миливоја, Гардашевић Љуба, Ђуровић Јова, Павићевић Благогу и Калезић Радула, сви из среза Даниловград.

У току 1942. године:

- 1) 26. марта: Лазаревић Ђ. Радоњу из Вржегрмаца,
- 2) 30. марта: Грегровић М. Илију из Новог Села и Роловић Влада из Брчела,
- 3) 2. маја: Ракочевић Милију, финансијског стражара, Томашевић Радосава, финансијског стражара, Шешкић Божидара, финансијског стражара, Пипер Милана и Секулић Персиду,
- 4) 20. јуна: Ражњатовић Воја, студента из Цетиња,
- 5) 23. јула: Трифуновић Крста из Мајевице,
- 6) 28. септембра: Леверду И. Павла из Брчела.

У току 1943. године:

- 1) 11. фебруара: Бакоч Косту из Грахова,
- 2) 12. фебруара: Црнчевић Ђока из Дупила,
- 3) 17. фебруара: Савићевић Марка из Јеленка,

⁴ Архив Југославије, 110 ф. 440.

- 4) 19. априла: Лековић Велишу из Бољевића, Орландић Ј. Блажа из Сеоца, Војводић Д. Радована из Глухог Дола и Лекић Риста из Сеоца.
  - 5) 24. маја: Новаковић Вука из Трепача,
  - 6) 6. јуна: Жарић Ратка из Никшића,
  - 7) 25. јуна: Катинић Петра из Зачира, Абрамовић К. Мирка из Бјелоша, Орландић Симона из Сеоца, Ивовић П. Вуксана из Сеоца, Иличковић Добросава из Брчела, Франовић Јована из Брчела, Маровић Т. Душана из Боњевића, Перовић К. Радојицу из Маклића (?), Бијелић Ф. Твртка из Никшића, Станишић М. Цветка, проту из Никшића, Рогановић М. Ђорђију из Цетиња, Милић М. Мираша из Хржана, Дуричковић Вукоту из Ступња, Секулић М. Петра из Комана, Радуловић К. Мирка из Комана, Грдинић М. Војина из Поља Колашинских, Рашовић Р. Вукоту из Поља, Вукадиновић Вељка из Поља, Вукић М. Марка, Смолковић Милорада из Поља Никшићког, Ливрић Ј. Никољу из Поља Колашинских, Новаковић Б. Богдана из Требаљева, Ракочевевић Блажа из Штитарице, Влаховић М. Шћепана из Штитарице, Балтић Р. Миливоја из Штитарице, Рабреновић Живка из Бистрице, Јанковић Јосифа, Нилевић С. Мираша из Равне Ријеке и Марковић Р. Милана из Загорича.
  - 8) 23. јула: Јанковић Јанка и Вушуровић Белу.
- Укупно 86 лица.

Одмах се може констатовати да ни за једног од стријељаних нема података за идентификацију. Тако је нпр. понегдје уз презиме и име уписано и средње слово, али за већину није; за неке је уз то уписано и занимање; за неке и мјесто пребивалишта, али све само за неке, не и за све. Потпуни основни подаци: презиме, средње слово, име, година и мјесто рођења итд. нијесу дати ни за једнога.

3) Сљедећи извор података је списак стријељаних који је водила Управа Српске православне цркве у Цетињу. Овај списак је нешто прецизнији, али ни он не садржи све податке потребне за идентификацију осуђених. Осим тога, у њему се налазе укупно 54 имена, што значи 32 мање него у списку наведене Комисије.

Осим поменута три извора података, јавио се и четврти. Наиме, у септембру 1987. године организација СУВНОР-а општине Цетиње објавила је прелиминарни списак бораца осуђених на смрт и стријељаних у Цетињу од 13. јула 1941. до 13. новембра 1944. године, дакле до ослобођења Цетиња, са укупно 94 имена — 8 више него их је на списку поменуте Државне комисије, а 40

више него на списку Управе Српске православне цркве.⁵ Разлика од 8 имена између списка који се налази у архиви поменуте Комисије и списка СУБНОР-а Цетиње може се објаснити тиме што је Комисија уписала само оне који су осуђени и стријељани до капитулације Италије, 9. септембра 1943. године, а СУБНОР и оне који су стријељани након тога — до ослобођења града. Међутим, није могуће објаснити велику разлику, од 40 људи, која се јавља између спискова СУБНОР-а и Управе Српске православне цркве, јер су и у црквене књиге увођени сви који су стријељани до дана ослобођења Цетиња. Треба рећи и то да ни један од наведених спискова није потпун, прецизан, и да се поједина имена јављају по два пута: на овим списковима и на списковима умрлих од тифуса у Цетињском затвору Богданов крај децембра 1942. и јануара 1943. године, који се такође налазе у већ поменутиим архивским фондовима. Из наведеноог произлази да се то може утврдити искључиво на основу оптужница и пресуда поменутог суда. Дио тих докумената налази се у Архиву Војно-историјског института у Београду, али мање од половине. Тврди се да је остала документација и архива поменутог окупаторског суда са оптужницама и пресудама непосредно последије рата (од 1946. до 1948.) дата неким републичким органима у Црној Гори на привремено коришћење и да је тамо заувјек нестала. Уколико се покаже да је овај податак тачан, онда се до потпуног списка са основним подацима осуђених на смрт од стране поменутог Ратног војног суда и стријељаних, може доћи у архивским фондовима Министарства правде и помиловања — Дирекције за превенцију у Риму из времена 2. свјетског рата.

У току истражног поступка пред италијанским Ратним војним судом за Црну Гору, борци НОБ и други припадници НОП-а били су утамничени у познатом цетињском затвору Богданов крај, гдје су живјели под изузетно тешким условима.

Зграда у којој се налазио поменути затвор — тамница, — саграђена је између 1905. и 1910. године, дакле за вријеме владавине кнеза и краља Николе Петровића, а налазила се на периферији града у насељу Богданов крај, по коме је и затвор добио име. Била је то приземна зграда, дугачка око 40, а широка око 20 метара. На улазу у зграду била су велика двокрилна дрвена врата, кроз која се улазило у један хол површине око 25 квадратних метара. Из тога хола улазило се у двије канцеларије, с десне и с лијеве стране, које су служиле за рад старјешине стражара и ислједника. Из хола је према јужној страни био главни улаз у просторије за смјештај затвореника, са двоје врата.

Зграда је унутра имала двориште, преграђено по средини зидом високим око 3 метра, који је при врху био разведен, про-

⁵ „Побједа”, 13. септембра 1987. године.

ширен, са гвоздеом оградом са обје стране, тако да су се стражари између ње могли слободно кретати. Овим зидом затворски простор за боравак затвореника био је подијељен на два дијела: „А” и „Б”. На оба краја зида налазила се по једна мања стражарица која је некако била спојена са кровом зграде. Из тих стражарица могла су се једним погледом обухватити оба дијела затворског простора.

За смјештај и боравак затвореника постојала је, у оба дијела, по једна велика просторија, површине око 60 квадратних метара, и по десет малих ћелија површина 4 — 5 квадратних метара. Велике просторије звале су се „велике кауше”, а мале — које су биле нумерисане — „мале кауше”.

У другој половини 1942. године све су ове просторије биле толико пуне да се у њима није имало гдје ни ногом стати, па су многи затвореници дане и ноћи проводили у дворишту између кауша и зида који је дијелио затвор на двије половине. Спавали су на прљавом бетону и данима кад је температура падала и до минус пет степени Целзијуса. Због тога су окупаторске власти непосредно уз спољни зид затворске зграде подигле неколико већих шатора које су оградиле са по неколико редова бодљикаве жице, те у њима смјештали оне затворенике који су касније довођени у затвор. Па и поред тога, у великим каушама и у малим ћелијама једва да је било мјеста да сви затвореници легну на под један уз другога, а у малим каушама, на површини око 4 квадратна метра спавало је по 8 људи, с тим што су четворици морале бити ноге тамо гдје су другој четворици биле главе. Просторије никад нијесу чишћене, а провјетраване су само преко улазних врата.

Храна затвореника је тих дана била само килограм хљеба и литар воде за 24 сата. Причало се да је такво сљедовање одређено још прописима из времена краља Николе и да се тих прописа окупаторске власти строго држе. Али и до тог литра воде тешко се долазило, нарочито у пријеподневним часовима, јер је на јединој чесми, у углу дворишта, која је капала кап по кап, требало чврсто успоставити реда да би толико људи дошло до сљедовања.

У оваквим условима смјештаја многи затвореници су оболели од упале плућа и других болести, а што је било још теже — сви су били вашљиви. Средином новембра 1942. вашке су се могле свуда видјети, никаквих услова није било да се људи одбране од те напасти. У другој половини децембра те године велики број затвореника добио је високу температуру. Затворске власти на то нијесу реаговале, и поред упозорења, све док је један затвореник у великој кауши умро. Тада је у затвор дошло неколико војних љекара и констатовало да је епидемија пјегавог тифуса у затвору већ узела маха. Брзо су, у року од неколико

дана, предузели све што су могли да се спријечи даље ширење болести. Све обољеле су одмах пребацили у посебно одјељење цетињске болнице „Данило I”, а остале, након дезинсекције и других хигијенских мјера, у једну велику бараку у насељу Доње поље, звану „Возарски ескадрон”. На тај начин спријечено је ширење епидемије у граду и у италијанском гарнизону. Живот затвореника у бараца у Доњем пољу је прича за себе и о томе овом приликом нећемо говорити.

Од тифуса је умрло 35 до 40 затвореника. Њихова имена се налазе у истим документима у којима се налазе имена осуђених на смрт и стријељаних, али и за њих у погледу тачности броја и прецизности основних података важи све што је овдје речено о онима који су осуђени на смрт и стријељани.

Осуђеници на доживотну робију и на дугогодишње казне строгог затвора спровођени су у групама за Италију у разне казнене институције: казнене заводе (Casa penale) или судске затворе (Carceri giudiziari), према одлуци суда. О транспорту једне групе од 35 осуђеника (у којој се налазио и аутор овог текста) свједоче и два документа на италијанском језику, који се налазе у Архиву војно-историјског института у Београду. Први је извјештај Дирекције судског затвора у Барију, из кога се види да је 25. маја 1943. године око 21 час примљена група осуђеника и смјештена у затвор по списку који затим слиједи, упућен Министарству правде и помиловања Италије у Риму (а копија Ратном војном суду за Црну Гору у Цетињу,⁶ а други извјештај дирекције истог затвора о распореду ове групе осуђеника по казним установама Италије, упућен Ратном војном суду за Црну Гору 17. јуна 1943. године.

У овој групи били су сљедећи осуђеници:

1. Пејановић Стево, пок. Јова	осуђен	24 године
2. Гобовић Гојко, пок. Илије	”	доживотно (101 год.)
3. Радовић Никола, пок. Пунише	”	24 године
4. Петрић Коковић Крсто, Игњатов	”	5 ”
5. Бошковић Рајко, Мирков	”	24 ”
6. Трнчић Владимир, Огњенов	”	5 ”
7. Мараш Зарије, Петров	”	5 ”
8. Стијеповић Никола, Марков	”	30 ”
9. Маловић Никола, пок. Марка	”	30 ”
10. Бошковић Вуко, Бошков	”	24 ”

⁶ Архив Војно-историјског института, К. 967, Рег. 13/8; Рег. 13/1—6.

11. Марковић Саво, пок. Рада	”	24	”
12. Марковић Владо, Савов	”	24	”
13. Мартиновић Војин, Васов	”	30	”
14. Рудовић Павле, пок. Марка	”	3	”
15. Палдум Идриз, пок. Ућира (?)	”	3	”
16. Божовић Радован, пок. Јанка	”	3	”
17. Шарановић Вуко, Бећов	”	30	”
18. Делевић Милун, пок. Драгише	”	доживотно (101 год.)	
19. Николић Блажо, Мићов	”	5	година
20. Павловић Мујо, Радојев	”	5	”
21. Кузман Јово, Вуков	”	5	”
22. Кузман Крсто, пок. Сава	”	16	”
23. Станишић Перо, пок. Илије	”	5	”
24. Станишић Божо-Мило, пок. Илије	”	5	”
25. Станишић Јоко, пок. Илије	”	5	”
26. Вукмировић Ђоко, пок. Ника	”	24	”
27. Вукмировић Ђоко, пок. Ника	”	24	”
28. Mangino Francesco, Ангелов (војник Итал. војске)	”	7	”
29. Јовићевић Душан, Јованов	”	3	”
30. Јованић Недјељко, пок. Милоша	”	3	”
31. Мартиновић Ристо, Ников	”	5	”
32. Пауновић Милорад, пок. Зарије	”	3	”
33. Бјелчевић Урош, пок. Сима	”	доживотно (101 год.)	
34. Лаковић Милија, пок. Пера	”	доживотно (101 год.)	
35. Николић Станко, Светов	”	10	година.

Ова група је изведена из затвора Богданов крај 23. маја 1943. године, повезана у ланце — по двојица заједно, за десну а други за лијеву руку — и тако се у раним јутарњим часовима нашла на улици, испред затвора, под јаким стражом. Тамо су већ чекала спремна три војна камиона, у сваком по 10 — 12 италијанских војника под оружјем и шљемовима. И док је трајало укрцавање у камионе, за неколико минута се на улици сакупила повећа група грађана Цетиња. Очитледно су били обавијештени да ће тога јутра кренути група осуђеника за Италију, па су, — по обичају — дошли да је испрате, као што су пратили и групе које су раније одвођене истим путем. Међу њима је било и родбине појединих осуђеника, али — пошто су им карабињери строго наредили да морају остати мирни — нико се није усуђивао да приђе и да преда осуђеницима по неко парче хљеба или друго што су сви држали у рукама. При уласку у камионе осуђеници су их

поздрављали дизањем руке — оне која није била везана — партизански, стиснутом песницом, а Цетињани су на то брисали сузе. На путу преко Брајића и Будве до Бара из камиона се орила пјесма:

*„На сред горе Романије,
Црвени се барјак вије . . .”*

Осуђеници су тога дана, 23. маја 1943. године, смјештени у једну бараку Концентрационог логора, Бар, гдје су преноћили, а сљедећег дана — 24. маја у току ноћи — једним мањим бродом везани у ланце, пребачени у Зеленику. Ту су сачекали јутро, 25. маја, када су укрцани у велики брод италијанске ратне морнарице и запловили ка Италији.

Оно што ће сваки осуђеник из ове групе читавог живота памтити јесу мјере обезбеђења приликом укрцавања на пристаништу у Зеленики. Док је повезана група осуђеника пребацивана из малог у велики брод, на пристаништу је била постројена јединица италијанске војске под пуном ратном спремом, све војник до војника, који су чинили шпалир кроз који су осуђеници пролазили. Приликом изласка из малог брода издато је строго наређење осуђеницима да се не смију окретати ни десно ни лијево, да морају корачати два по два, онако како су везани, и то уз пратњу по једног карабињера, све до уласка у утробу великог брода. Сви су стрпани у једну просторију, а на њеном улазу је одмах постављена стража, тако да нико без дозволе није могао изаћи на палубу. Чак је физиолошка потреба обављана уз пратњу по једног наоружаног војника.

Истим бродом упућено је и неколико стотина интернираца за Италију, али су они имали друкчији третман, нијесу били везани и могли су се кретати по палуби.

Брод је стигао у Бари 25 маја око 19 часова. Лоше вријеме и љуљање читав дан на великим таласима још више су исцрпили ионако измучене осуђенике и интернирце. Прво су са пристаништа у Барију отпремљени интернирци, а осуђеници су око 21 час, спроведени у судски затвор Тури, негдје на периферији Барија, гдје су — у неком карантину — задржани до 17. јуна 1943. године, када су упућени у разне казнене установе Италије ради издржавања казне.

Владо Марковић